

UNIVERZITA KARLOVA
FAKULTA HUMANITNÍCH STUDIÍ

Člověk, zvíře, řeč - Herderovo pojetí řeči

Bakalářská práce

Vedoucí práce: doc. PhDr. Ladislav Benyovszky, Csc.

Autor práce: Alexandra Lyritsi

Praha 2022

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem práci vykonala samostatně. Všechny použité prameny byly řádně citovány. Práce nebyla použita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne 7. ledna 2022, Alexandra Lyritsi

Poděkování

Chtěla bych především poděkovat panu docentovi Ladislavovi Benyovszkemu za vedení
mojí práce, jeho neskonalou vstřícnost a ochotu.

OBSAH

1.0 Úvod

1.1. Život a dílo Herdera.....7

1.2. Strategie postupu.....8

2.0. Esej o původu řeči

2.1 Příroda mluví.....13

2.2 Sféra působnosti.....17

2.3 Vynález lidské řeči.....21

3.0 Základy komparace

3.1. Smysly, rozum, řeč.....26

3.2. Umwelt.....31

3.3. Příroda.....36

4.0 Závěr.....40

4.1. Seznam literatury.....42

Abstrakt

Tato práce pojednává o eseji O původu řeči od německého filosofa J.G. Herdera, který je rovněž otcem filosofické antropologie, která se táže po podstatě člověka. Herder se netáže jen po podstatě člověka, nýbrž zachází hlouběji a pomocí jeho přírodních a neviditelných zákonů dochází k závěrům vysvětlujícím vývoj lidské řeči jako takové. Podle Herdera život rezonuje. Příroda zvučí, člověk jako bytost zvuku, zvučí sám k sobě. Svět promlouvá k člověku a člověk ke světu. Celý svět rezonuje.

Klíčová slova

J.G. Herder, člověk, zvíře, řeč

Abstract

This thesis discusses the essay *On the Origin of Speech* by the German philosopher J.G. Herder, who is also named as the father of philosophical anthropology, which inquires into the nature of man. Herder does not just inquire into the nature of man, but goes deeper and uses his natural and invisible laws to reach conclusions explaining the evolution of human speech as such. According to Herder, life resonates. Nature resounds, man, as a being of sound, resounds to himself. The world speaks to man and man to the world. The whole world resonates.

Keywords

J.G. Herder, human, animal, language

1.0. Úvod

Jak už nám napovídá název, tato práce bude pojednávat o Herderově pojetí řeči, člověka a zvířete. Už jen proto, že Herder patří mezi méně tematizované autory oproti jiným myslitelům jeho doby, měla by tato práce být osvěžením, jak pro ty znalé Herderovy filosofie, tak pro ty neznalé. I pro ty neznalé proto, že se Herder věnoval tématům, které se bytostně dotýkají nás všech nehledě na to, zda-li se považujeme za filosoficky zdatné či nikoliv a volil způsob jazyka tak, aby si jeho dílo mohl přečíst každý. Ne nadarmo je Herder považován za otce filosofické antropologie, která se táže po podstatě člověka a snaží se o jeho celostní výklad. Otázku: „Co je člověk?“ jsme si za svůj život musili položit alespoň jednou. Musili proto, protože je tázání po člověku základní otázkou, kterou si musíme klást, zda-li chceme pochopit sami sebe. „Musíme se na ni ptát, protože jsme sami sobě problémem. A jsme sami sobě problémem tím více, čím více nad námi píše otazník duch doby a vývoj událostí, čím více jsme ohroženi zmatkem a rozpadem lidského pořádku, čím více jsme stavěni před záhadu nebo dokonce nesmyslnost našeho vlastního bytí. Právě proto se musíme tázat po tom, co je naší podstatou a smyslem naší existence a toto samotné tázání nám již dává určitou odpověď - člověk je tázající se bytost, člověk je ten, kdo se může a musí ptát, protože kámen, ani rostlina, ani zvíře to nedokáže.“¹

Tedy, ptejme se, a spolu s Herderem docházejme k odpovědím. Člověka, zvíře a řeč nepojímá Herder tradičně, neodvozuje vše od vědeckých poznatků, nýbrž přichází se svou vlastní metodou zkoumání člověka v celkových souvislostech, aniž by neopomíjel přírodní kauzalitu² o čemž vypovídá již samotný název sborníku, který se stane naším předmětem zkoumání - *Uměním k lidskosti*. „Umění vyžaduje bytostně smyslové nazírání, jehož formami jsou řeči smyslů, zatímco ke kráse o sobě nutně nepatří smyslový výraz. V

¹ Coreth, Emerith. *Co je člověk?* s. 9.

² „Přírodní kauzalitou se rozumí zvláštní druh kauzality ve vnější, podduchovní přírodě v protikladu k působení psychické a duchovní příčiny. Souvislost přírodních jevů není pouze souvislostí nějaké matematické funkce, ale uskutečňuje pojem příčiny. To, že je vůbec příčina pro přírodní dění nutná, je požadavek metafysického principu kauzality. Že je tedy třeba stanovit nutnou první příčinu nejen pro všechno kontingentní bytí (stvoření), nýbrž v protikladu k učení okasionalismu i pro samotná přírodní tělesa, je požadavek plynoucí z epistemologického a ontologického pojetí působení, jedině prostřednictvím něhož se jsoucí vyjevuje jako skutečné.“ citováno z *Filosofického slovníku* od Waltera Bruggera, str. 352

protikladu k umění stojí element pojmové vědy, který má vedle uměleckého vidění svůj nezastupitelný význam. Přesto je umění schopno mluvit krásou pronikavěji než věda pojmy.³ Pouhé bytostné nazírání nám postačí k úvaze, uchopující všudypřítomnou přírodu, jež obklopuje člověka a všechny živé tvory ve veškeré svoji plnosti.

V průběhu práce bychom měli dojít nejen k úvahám o přírodě, nýbrž i k uchopení člověka jako takového. Jako takového v celé plnosti, počínaje prostorem, ve kterém se nachází, konče řečí, skrze níž sám sebe manifestuje. „Není divu, že když Aristoteles hledal stručnou definici člověka, přišel na to, že je to živočich, který má slovo, řeč. Řeč je pro člověka tak typická a podstatná, že bychom asi váhali tvora, který vůbec nemluví, označit za člověka.⁴ Čím to však je, že bychom člověka mohli bytostně určovat na základě jeho schopnosti řeči, zatímco zvíře ani rostlina takovou schopností nedisponují? A můžeme vůbec říct, že to tak příroda chtěla?

1.1. Strategie postupu

Záměrem práce není podrobně analyzovat Herderovo dílo, nýbrž započítí cesty k pochopení filosofie Herdera a podání výkazu o přemýšlení nad Herderem zkoumanými oblastmi. Práce předpokládá čtenářovu neznalost Herdera a proto přistupuje k výkladu s pokorou a určitou systematičností. Klade si za cíl vytvořit nástroj pro uchopení základních Herderových myšlenek, které zaznívají v eseji *O původu řeči* a snaží se zodpovědět otázky, jež byly v úvodu položeny. Práce by měla působit uceleným dojmem a proto započíná výkladem Herderova života a krátkým komentářem k jeho filosofii, která již nezazní v dalších částech; samotné analýzy eseji *O původu řeči* a následovná komparace s autory, kterými se Herder inspiroval nebo naopak, kteří byli inspirováni samotným Herderem. Obě tyto části mají jiný záměr, z čehož by analýza měla podat ucelený výklad eseje *O původu řeči* a tematizovat její základní myšlenky, případně docílit kýžených odpovědí na otázky a komparační část zde bude hrát roli syntetickou, bude tedy shrnovat již vyřčené závěry a uvádět je do kontextu jiných autorů, to vše v oddělených tematických částech.

³ Cit. z *Filosofického slovníku* od Waltera Bruggera, s. 422

⁴ Sokol, Jan. *Člověk jako osoba*, s. 64.

1.2. Život a filosofie

Celým jménem Johann Gottfried Herder byl myslitel, filosof a protestantský kazatel. Za svůj relativně krátký život stihnul zasáhnout do mnoha oblastí filosofie a antropologie, svým dílem ovlivnil nejen osvícenské autory jehož doby, nýbrž je i přesahoval.

Herder za svůj život napsal nespočet dopisů, esejí a děl, z čehož jsou všechny v jazyce německém a z toho jsou jen tři přeloženy do českého jazyka. Pro nás je nejdůležitější sborník esejí nesoucí název *Uměním k lidskosti*, ve kterém nalezneme esej *O původu řeči*, jež brzy podrobíme naší analýze. *Listy na podporu humanity* patří mezi pozdější díla, kde se Herder inspiroval Lessingem, a zvolil tak formu psaní dopisů adresovaných svým přátelům, přičemž se Herder staví do role jednoho z korespondentů a vyzývá k založení spolku *Humanity*. Téma humanity patří mezi stěžejní v době osvícenství, jež se snaží pozvednout přirozenost člověka nebo alespoň na ni poukázat. Za stěžejní dílo se kromě eseje *O původu řeči*, považuje *Vývoj lidskosti*, převážně pro jeho ucelený výklad Herderovy filosofie; přibližuje zde svoje pojetí kruhovosti a středovosti člověka. V naší republice byl Herder význačný zejména v době Národního obrození, především pro jeho myšlenky o národech. Pro Herdera je to právě jazyk, který spojil v lidi národ a činí jej tak osobitým. Důraz na vzdělanost a lidovou slovesnost, jež Herder kladl sám na sebe i na svůj národ, se odrazil rovněž v německém Národním obrození, za nějž byla němčina uznána jako jazyk kultury a vzdělanosti.

Herderův způsob myšlení se během jeho života měnil, což se z velké části odvíjelo od místa, kde zrovna žil, působil a samozřejmě od kontextu doby, ve níž se nacházel. Nejvíce byl však ovlivněn osvícenstvím, které se jako filosofický směr formovalo v 17. až 18. století, a pro tehdejší dobu znamenalo především odvrát od barokní religiozity, můžeme jej proto charakterizovat jako období, kde se dostává do popředí člověk a jeho přirozenost. Sám Kant odpověděl na otázku, co je osvícenství, následovně: „osvícenství je vykročení člověka z jeho jím samým zaviněné nesvéprávnosti⁵. Nesvéprávnost je

⁵ V německém znění: „aus seiner selbst verschuldeten Unmündigkeit“

neschopnost užívat svůj vlastní rozum bez cizího vedení. Tato nesvéprávnost je zaviněna námi samotnými, když její příčinou není nedostatek rozumu, ale nedostatek rozhodnosti a odvahy používat ho i bez cizího vedení. Sapere aude! Mějte odvalu používat svůj rozum!, je tedy heslem osvícenství.“⁶ Rozum jako téma se tedy rozvíjelo právě v osvícenství, v rámci hledání podstaty člověka a jeho přirozených daností.

Abychom tedy zachovali výkladovou logiku a systematicčnost, zdá se být nejvhodnější, vyložit Herderův život podle míst, kde působil; tedy v Rize (1764-1769), v Evropě (1769-1771), v Buckenburgu (1771-1776) a ve Výmaru (1776-1803). Každé z těchto míst, kde Herder žil, by se dalo také přiřadit k fázím jeho myšlení, což je pro pochopení této práce důležité už jen kvůli tomu, abychom si uvědomili kontext všech okolností, které na něj v době psaní *eseje O původu řeči* působily a také k pochopení, jak k takovým závěrům vůbec došel. Důležité pro nás není obsáhnout všechny díla a myšlenky, kterými byl Herder pro svoji a nynější dobu význačný, nýbrž shrnutí jeho života a podání kontextu doby a prostoru, ve kterém tvořil.

Johann Gottfried Herder se narodil 25. srpna 1744 v pruském Mohrungen do relativně chudých poměrů. Jako mladý vystudoval teologii v Královci, kde se v roce 1762 poprvé setkal s Immanuelem Kantem, jež se stal jeho učitelem a formoval jeho myšlení a také se promítlo v jeho celoživotní práci. V Královci navázal rovněž vztah s dalším velkým německého osvícenství, Johannem Gregorem Hamannem, díky němuž získal místo učitele v klášterní škole v Rize, kde poté začal působit jako kazatel a literární kritik. Po poměrně krátkém působení v Rize se Herder dostal do teologické krize; začal se v něm formovat odpor k tradičnímu výkladu Bible, především tedy k chápání Boha a víry v něj, vydává tak první teologické dílo *Nachricht von einem neuen Erläuterer der heiligen Dreieinigkeit*, kde se s těmito problémy aktivně vyrovnává. Dochází k myšlence, že Boha můžeme chápat a uctívat různými způsoby.

Krátce potom se rozhodl opustit Rigu a započal jeho cestu po Evropě. V tomto dvouletém období 1769-1771 se Herder intenzivně věnoval studiu osvícenských a teologických textů, které formovali jeho pozdější díla, ve kterých se s osvícenskými a

⁶ Filosofický časopis č. 41 (1993), s. 381

teologickými autory ztotožňuje či se je snaží popřít. Na jeho cestách po Evropě potkal svou budoucí manželku Caroline Herder, ale především se setkal s mladším Johannem Goethem, se kterým později zakládá hnutí *Sturm und Drang*, jež se dá považovat za reakci na tehdejší éru racionalismu a osvícenství. „Sturm und Drang je období, jež v lecčems odpovídá romantismu a Mladému Německu. Význam jeho tkví v tom, že appellovalo na původnost, originalitu, kterou se mělo čeliti všemu starému a cizímu, že žádalo, aby poesie spočívala v citu a vášni, aby měla životní obsah, pro básníka pak ne pouhý vtíp a talent, ale genie.“⁷ Hammana, Herdera a další spojovalo vnímání citovosti u člověka jako důležitější složky oproti racionalitě, jelikož právě citovost člověka pozvedá k sebetvorbě a stává se tak svobodným.

Herderovo intenzivní studium teologických a osvícenských textů, se zúročilo v momentě, kdy vyhrál prestižní esejistickou soutěž na Pruské královské akademii v Berlíně s jeho esejí *O původu řeči*, která započala jeho filosofickou dráhu a zajistila mu místo v pantheonu otců zakladatelů filosofické antropologie, zejména pro jeho vyvrácení božského původu řeči a celistvého výkladu podstaty člověka. V témže roce se Herder stal kazatelem v Buckenburgu, kde však příliš dlouho nevydržel, protože se ocitl v další duchovní krizi, způsobenou jeho odmítáním Bible a hledáním pravdy, která se překlenuje v novou duchovní orientaci a objevení zvuku, což je pro nás výchozím bodem pro skromné uvedení Herderovy filosofie.

Herder se ke stáru chopil problematiky zvuku a začal tematizovat. Zvuk je pro Herdera prostřední sférou v jeho smyslu kruhovosti, jejíž objev je pro něj zásadní. Herder vyvrací dosavadní tvrzení encyklopedistů v čele s Denisem Diderotem, kteří si mysleli, že je zrak prodloužený hmat a smysl královský. Herder přichází s tezí, že člověk je bytost zvuku a žije ve sféře zvuku, přičemž právě sféra zvuku propojuje zrak, jež je příliš chladný a hmat – příliš hrubý. Rovněž Kant se přidal do této debaty a tematizoval smysly z antropologického hlediska. Podle Kanta vede absence zvuku k tomu, že člověk postrádá logos; logos je to, co udílí smysl a rozum; takže je pro Kanta od narození hluchý člověk defektní i přes to, že se může všemu naučit. Jestliže člověk postrádá sluch, postrádá rozum jakožto schopnost ideí, jakožto nejvyšších pojmů, které přináší poznání celistvosti. Tento

⁷ Ottův naučný slovník [online], dostupný z: <https://pdfknihy.maxzone.eu/books/OSN/otto18.pdf> s. 131, cit. 2022

člověk proto neví, co je dobro, protože se to nemůže mechanicky naučit. Kant sice formoval myšlení Herdera, avšak ten se od něj v průběhu života odvrací, později se s svým přítelem Hammanem a dalšími pracoval na *Metakritice Kritiky čistého rozumu*. Hlavním podnětem pro Herdera k započetí této kritiky, bylo odmítání Kantova rozlišení smyslovosti a rozumu, rovněž Kantem opomíjený význam řeči.

Motiv kruhovosti můžeme nalézt, jak v naší eseji *O původu řeči*, tak ve *Vývoji lidskosti*, jelikož se právě v těchto dílech věnuje přirozenosti člověka, jež má podle Herdera, co dočinění s kruhovostí. Kruh je pro Herdera naprosto specifický obrazec, protože v momentě, kdy se uzavře, vzniká nový bod, bod středu. To, co je uprostřed kruhu, se vyvíjí, a ve chvíli, kdy se kruh uzavře, vznikne něco nového; člověk žije v tomto již uzavřeném kruhu svého vnímání a je uprostřed právě kvůli tomu, že je tvorem zvuku. Herder nejdříve začal uvažovat o tom, jak vznikl solární systém; od planet, které se točí kolem kulatého Slunce a jsou kulovitého tvaru. Začne odvíjet svoji tezi, podle níž se nejdříve musel rozvinout solární systém a až poté, co se vyčerpaly všechny rozmanitosti, se uzavřel kruh, a vznikl střed, jímž byla v rámci solárního systému planeta Země. Na planetu Zemi se přesunul veškerý vývoj života, života zvuku, který rezonuje. Při tomto vývoji živočišných druhů se musí vyčerpat všechny rozmanitosti, jaké planeta dává a musí vzniknout vše, co planeta umožňuje. Až se všechny možnosti vyčerpají, tak v tom středu povstává člověk.⁸

Je vidno, že Herder prošel v životě samotným „osvícením“. Ke sklonku života se dostává do Výmaru, kde mu byl svěřen úřad nejvyššího duchovního v Sasku, a v roce 1803 umírá. „Vliv Herdera byl ohromný nejen na německou literaturu a Národní obrození, nýbrž jeho hlasem prorockým na ty cesty nové prvý poukázal. Così věštecky posvátného spočívá skutečně na Herderově osobnosti. Byl to duch, který naslouchal do světa, hledaje odpověď k otázce o minulosti, přítomnosti i budoucnosti lidstva, o jeho duševním životě a jeho podmínkách, a tím daleko předbíhá dobu svou.“⁹

⁸ Podcast doc. Aleše Nováka s Adamem Vostárkem dostupný z: <https://open.spotify.com/episode/1m8aDc7gobplbdnDPYvQfz?si=xvUX7CjLT6mFc72GwlQm9g> cit. 2022

⁹ Ottův naučný slovník [online], dostupný z: <https://pdfknihy.maxzone.eu/books/OSN/otto18.pdf> s. 131, cit. 2022

2.0. Esej o původu řeči

2.1. Příroda mluví

„Už jako zvíře má člověk řeč.“¹⁰ Touto analogií Herder otevírá svou esej *O původu řeči*, jež nás bude provázet celou první kapitolou. Jak to tedy vlastně myslí? Abychom tuto analogii mohli uchopit, je třeba se hned na začátku zastavit u Herderova pojetí zvířete a člověka, které nám hned v prvním díle eseje nastiňuje.

“Živý tvor stejně jako trpící hrdina Filoktétés, bude v návalu bolesti skučet, sténat, byť by byl osamělý na pustém ostrově bez vyhlídky, bez jiskřičky naděje na spřízněného tvora ochotného pomoci. Jako by se živoucím tvorům volněji dýchalo, dají-li průchod trpkému, úzkostnému vzdechu; jako kdyby se vzlyky zbavili části své bolesti a z prázdného vzduchu do sebe nasály nové síly k hořekování, zatímco svým nářkem plní hluché povětří.“¹¹ Zdá se, že přirovnáním živého tvora k trpícímu hrdinovi Filoktétovi, nám Herder naznačuje, že mají něco společného. Živý tvor, stejně jako člověk, má totiž cit, a ten dává bezprostředně najevo zvukem. Tento úzkostný vzdech se projevuje nezávisle na svobodné vůli a úvaze, struny jeho citu jen konají svoji povinnost, kterou je znít. A to mají zvíře i člověk společné, že zní. Rezonují. A „tyto vzdechy, tyto tóny jsou řeč. Řeč pocitů je tudíž prvním přírodním zákonem.“¹²

„Jako by tvůrčí ruka přírody posledním mateřským stiskem dala každému na rozloučenou do vínku zákon: „Vnímej, ale ne jen sám pro sebe, nýbrž svůj cit vyjádři zvukem!“¹³ Příroda jakožto tvůrčí síla, živou bytost obdařila nejen citem a zvukem, nýbrž i tím, že není jen sama pro sebe, je totiž spjata s celou přírodou. Příroda spjala všechny živé bytosti citem, ten rezonuje dál, dokud nenarazí na bytost *rezonanceschopnou*, ke které tento cit dojde a vyvolá soucit. A tak se žádná živá bytost v celém kosmu nikdy neocitne sama, dokud budou všichni živí tvorové dávat svoje pocity najevo zvukem. „Vesměs jsou to ovšem jednouché tóny; a když je rozčlankujeme a zapíšeme na papír jako citoslovce,

¹⁰ Herder, J.G., *Uměním k lidskosti*, s.11.

¹¹ Tamtéž, s.11.

¹² Tamtéž, s.12

¹³ Tamtéž, s.12.

mají všechny, i ty nejprotikladnější pocity takřka jediný výraz. Matné ach! je právě tak zvukem blaha lásky jako klesajícího zoufalství. V živé souvislosti, v celém obraze skutečnosti za doprovodu přechytných jiných úkazů, jsou tyto výrazy působivé a dostatečné; jsou-li však odděleny, vytrženy z kontextu, zbaveny života, pak už jsou to pouhé šifry. Hlas přírody se změnil v literu libovolně zvolenou.“¹⁴

Tato řeč pocitů je společná zvířeti i člověku, protože jí příroda obdařila všechny živé bytosti. Je to způsob, jakým se živá bytost projevuje a zároveň propojuje s jinou živou bytostí. A to jen pomocí zvuku, který má schopnost rezonovat a u další živé bytosti vyvolává pocit soucitu a sounáležitosti. „Chceme-li tedy tyto bezprostřední zvuky citění nazývat řečí, zdá se mi, že je velmi snadné určit její původ. Nejenže není nadlidský, je naopak zjevně zvířecí: přírodní zákon rezonujícího organismu.“¹⁵ Tento první Herderův přírodní zákon by se dal považovat pro tuto práci za klíčový, pokud chceme pochopit, jakým způsobem nahlíží na přírodu, člověka a zvíře. Tedy, všichni živí tvorové jako součást jednoho přírodního celku, rezonují. Tak to tedy ten Herder myslel, když zmínil, že „už jako zvíře má člověk řeč.“¹⁶

Aby to však do sebe výkladově zapadalo, neměli bychom opomenout téma pro Herdera i pro naše pochopení velmi důležité, tím je téma smyslů, jemuž se budeme věnovat sice o něco dál, udělejme však malou zastávku. Zejména u toho jednoho, smyslu královského, který tento zvuk uskutečňuje a zprostředkovává – sluch. Už jen samotná etymologie slova “z-pro-střed-kovává” nám napovídá “ú-střed-ní” postavení sluchu jako “pro-střed-ního” smyslu.

„Diderot se domnívá, že člověk od narození slepý by byl nutně necitelnější k nářkům trpícího zvířete než vidomý, avšak já věřím v určitých případech v opak. Samozřejmě je mu celá dojemná podívaná na ubohého, škabajícího se tvora zastřena, avšak podle všech příkladů je právě tímto zastřením sluch méně rozptylován, je vnímavější a pronikavější. Naslouchá ve tmě, v tichu své věčné noci, a každý ston proniká do srdce jako ostrý šíp! A když si přibere na pomoc hmat, ten smysl pomalu sbírající informace, když pod rukou cítí

¹⁴ Herder, J.G., *Uměním k lidskosti*, s.13.

¹⁵ Tamtéž, s. 19.

¹⁶ Tamtéž, s. 11.

škubání těla, uvědomí si zúplna postupnou bolestnou zkázu organismu – děs a trýzeň projedou i jeho údy, v nervech se mu obrazí ona zkáza a zánik, zazní chrapot agonie.

Takový účinek budí tato přírodní řeč!¹⁷ Bez sluchu by nic z toho, co je výše zmíněno o řeči přírody, nebylo možné, a proto zde nad ostatními smysly vyvstává a tvoří jakýsi střed a těžiště smyslů ostatních, které sluch doplňují. Sluch nad nimi však nevyvstává ve smyslu, že by byl nad nimi, nýbrž je v jejich středu a spolu s ostatními smysly tvoří celkový obraz, podle kterého se živý tvor orientuje. Smysly a pojem středovosti se stává pro Herdera jedním z hlavních témat, kterým se věnuje i o něco později ve *Vývoji lidskosti*¹⁸ a byla by proto škoda jej úplně opomenout, pro zachování výkladové posloupnosti jej však zas odložíme. Prozatím si vystačíme s tím, že sluch uskutečňuje schopnost rezonance živých bytostí, jakožto přírodního zákona¹⁹, zatímco ostatní smysly ho jen doplňují.

Pro zvíře i pro člověka je tedy zcela přirozené vyjadřovat svoje pocity řečí, jež je spojuje s ostatními živými bytostmi, které zvuk slyší a probouzí v nich soucit a sounáležitost. Zvučení je způsob, jakým živý tvor sám sebe manifestuje. Stejně jako člověk zvučí k člověku, může zvučet i ke zvířeti a naopak zvíře k člověku. Čím blíže se k sobě budou druhově podobat, tím více si porozumí. Herder pojímá člověka jako suchozemského tvora, který je blíž v porozumění ostatním suchozemským tvorům a naopak dál v porozumění tvorům například mořským. „Právě proto porozumí nejlépe tvorům, kteří jsou mu druhově nejbliž a protože se člověk a zvíře druhově liší a řeč přírody je pro každý druh jiná, přirozeně má svoji řeč i člověk“²⁰.

Došli jsme tedy k tomu, že řeč přírody, zvíře a člověka bezpodmínečně spojuje a zakládá, a právě proto je její původ zvířecí, nikoliv božský. Čím se však člověk druhově liší a má tak svoji řeč? Herder říká, že: „všechna zvířata až po něhou rybu dávají své

¹⁷ Herder, J.G., *Uměním k lidskosti*, s.18.

¹⁸ Herder, J.G., *Vývoj lidskosti*.

¹⁹ „Přírodní zákon je ve filosofickém smyslu přirozenosti věcí stanovená norma jejich působení. O zákonu se mluví kvůli nutnosti toho, že přírodní věci se budou i v budoucnu chovat v souladu s normou své přirozenosti.“ cit. z *Filosofického slovníku* od Waltera Bruggera, s. 353.

²⁰ Herder, J.G., *Uměním k lidskosti*, s.13.

pocity najevo zvuky; proto ještě u žádného, ani toho nejdokonalejšího zvířete nenacházíme náznak lidské řeči. Můžeme tento křik sebevíc utvářet, zjemňovat a uspořádávat – pokud tyto zvuky nezačne záměrně využívat rozum, pak nevidím, jak by se kdy podle předchozího přírodního zákona mohly stát vědomou lidskou řečí. Děti mluví zvuky pocitů jako zvířata; není však řeč, které se učí od lidí, řeč úplně jiná?“²¹

Herder zde poprvé zmiňuje motiv rozumu a vědomí, které daly vzniku lidské řeči, o které se také zmiňuje jako o řeči „umělé“. Už samotné označení lidské řeči jako „umělé“ nám napovídá, že se značně liší od řeči přírody, která je pro všechny živé bytosti společná tím, že vyjadřuje pocity, jež se projevují nezávisle na svobodné vůli a úvaze – jsou člověku i pro všechny ostatní druhy přirozené. Přirozené už jen proto, že to tak příroda chtěla a tak i učinila. Zatímco tuto řeč „umělou“, si vytvořil výhradně člověk, sám pro sebe a jeho orientaci ve světě, jenž si vytvořil stejně „uměle“ jako řeč, pomocí které se v něm orientuje. Ne snad ve smyslu, že by byla nepřirozená. Ona prostě musela vzniknout, stejně jako musel vzniknout i člověk. Ten disponuje oproti živému tvorovi však něčím speciálním – rozumem. Rozum zde shledáváme jako činitel, který je člověkem vědomě užíván k utváření řeči a druhově jej tak odlišuje od zvířete, jež rozum postrádá. Lidská řeč tedy není o nic méně přirozenější, než-li řeč přírody, ale vytvořil ji člověk – a to vědomě. Jak už ostatně řekl sám Herder: „jejím úkolem bylo znít, nikoli líčit!“²². A právě proto je „umělá“. Protože člověku nestačí jen rezonovat, on chce i líčit.

I přes to, že byla řeč přírody člověkem vědomě potlačena, cit v člověku nepopíratelně dřímá, a zakládá jej stejně jako ostatní živé tvory. Čas od času se tento cit projeví a oživí tak zpátky řeč přírody, jež se bezprostředně projeví po svém v podobě pouhých tónů a vzdechů, které budou rezonovat. Schopnost rezonance s ostatními bytostmi, člověku ani živým tvorům, nebude nikdy odepřena, a proto řeč přírody nebude řečí „umělou“ nikdy úplně nahrazena. Protože zvíře rezonuje, člověk rezonuje, život rezonuje. Tak příroda učinila.

²¹ Herder, J.G., *Uměním k lidskosti*, s. 19.

²² Tamtéž, s.14.

2.2. Sféra působnosti

Příroda má zcela jistě smysl pro řád a harmonii, proto by snad neobdařila člověka rozumem, díky kterému se ve světě vůbec mohl zorientovat a vytvořit společnost, zatímco by živé tvory nechala u pouhého rezonování bez nějakého účelu. Přece jen zde musí docházet k harmonii všech živých bytostí, nebo ne? Herder říká, že „člověk za zvířaty daleko zaostává, co se síly a jistoty pudu týká, a vůbec nemá to, co u tak mnohých zvířecích druhů nazýváme vrozenými tvůrčími schopnostmi a tvůrčími pudy; toť jisto, ale jako se tak nepodařilo postavit do pravého světla skutečnou příčinu nedostatku těch tvůrčích pudů v lidské přirozenosti, tak se dosud většině filosofů, ba ani velkému německému mysliteli naší doby, nepodařilo tyto tvůrčí pudy objasnit. Zdá se mi, že opominuli hlavní hledisko, z něhož lze dospět ne-li k úplnému vysvětlení, tedy alespoň k poznatkům o přirozenosti zvířat, hledisko, kterým se mi, doufejme, jednou – snad někde jinde – podaří vyjasnit lidskou duševědu. To znamená přihlídnout k sféře působnosti zvířat.“²³ Tím nám dává naději, že k nějaké harmonii přece jen dochází, stačí to jen obhájit.

Člověk zde poprvé vystupuje jako bytost nedostatková nebo alespoň podvybavená, co se smyslů týče. Dosud to působilo, že by člověk mohl ostatní tvory snad nějak přesahovat, ale už tady se dozvídáme, že smyslovou vybaveností to určitě nebude. Znamená to tedy, že pokud člověku tyto silné pudy a jistota instinktu chybí, není pudovostí ovládan vůbec? Nikoliv. Herder si myslí, že člověk má pudy, které ho ovlivňují a směřují jeho chování, pudovost ho však neurčuje tak, jako určuje zvíře. Pokud tedy člověk za zvířetem zaostává, alespoň co se pudů a jistoty instinktu týče, a navíc má nedostatek těchto tvůrčích schopností a pudů, co to pro člověka a zvíře znamená? Už dříve jsme došli k tomu, čím to je, že se člověk od zvířete liší, je to právě vědomým užíváním rozumu²⁴. Příroda to tak chtěla a tak i učinila, proto obdařila každý jednotlivý druh určitými odlišnými schopnostmi a zároveň všechny druhy spjala citem a schopností rezonance. Každý druh je obdarován něčím, co je pro něj výhradně speciální, a zcela přirozeně to určuje také jeho druhové chování a pole působnosti.

²³ Herder, J.G., *Uměním k lidskosti*, s. 22.

²⁴ „Rozum a rozvažování znamenají v širším smyslu duchovní poznávací schopnost člověka, narozdíl od smyslové.“ Cit. z *Filosofického slovníku* od Waltera Bruggera, s. 374.

Zvíře jako druh má nepopíratelně naděleno v oblasti smyslů, které jsou ostře zaměřené a vnímavé vůči jemným nuancím v jeho okolí, oproti tomu se lidská bytost takovou ostrovní smyslů a jistotou instinktu pyšnit nemůže. A to je právě ono, ta nápadná nesespecializovanost člověka, jehož smysly nejsou ani tak ostré, ani tak vnímavé. Zatímco „včela v úlu staví svůj plást s moudrostí, jaké nemohla Egerie naučit Numu a pavouk přede se zručností Minervinou“, člověk by ničeho takového schopen nebyl. „Ale kromě těchto plástů a předem stanovené činnosti kolem jejich buněk včela už nic jiného nedovede, pavoukovo umění je rovněž omezeno na tuto pavučinu, to je jeho svět.“²⁵ Včela i pavouk se rodí s těmito danými tvůrčími pudy a schopnostmi pro určitou činnost, jež je předurčují k tomu, aby tuto danou činnost vykonávali. Pavouk ani včela nemusí přemýšlet nad tím, jak v úlu postavit plást nebo upřít pavučinu, jsou vedeni smysly a instinktem, které je nezklamou. Pokud by si měl ale pavouk vyměnit jeho pavučinu s včelím úlem, jeho ostré smysly ani instinkt by mu nepostačily k tomu, aby postavil plást jako včela, a to jen proto, že k tomu zkrátka nebyl přírodou obdarován a postrádá tak konkrétní tvůrčí schopnosti k postavení včelího plástu. Pavouk k vytvoření včelího plástu nepostrádá jen tvůrčí schopnosti, nýbrž k takovému dílu ani není fyzicky ustrojen; neumí létat jako včela, aby mohl opylovávat okvětní lístky, stejně tak by mu včelí býložravá strava nemusela být po chuti. Oba druhy jsou tedy natolik úzce specializovaní na konání určité činnosti na určitém místě, že by jim jejich senzuální vybavenost a fyzické ustrojení nedovolilo konání činnosti jiné, ke které nejsou předurčeni. Čím více je tedy určitý druh specializovanější na určitou činnost, tím více bude omezenější jeho sféra působnosti. Tato sféra působnosti se pro zvíře stává bytostně určující a nemůže tak dojít k záměně těchto sfér mezi jednotlivými druhy.

Zatímco je zvíře oproti člověku tak ostře specializované na určitý druh činnosti, a bude tak vždycky vázáno určité místo, člověka žádná taková specializovanost nechvátí a proto na něj nečeká ani jedna konkrétní činnost, ani jedno místo, nýbrž celý svět. A právě proto, že „svými duševními schopnostmi obsáhne člověk celý svět; nezná zaměření představ na jednu jedinou věc, a proto ani nemá žádný umělecký pud, žádnou uměleckou schopnost - ani to jediné, čím se budeme zabírat blíže - žádnou zvířecí řeč“²⁶. Zde Herder dochází k tomu, proč člověk žádnou zvířecí řeč ke svému konání nepotřebuje, jeho pole

²⁵ Herder, J.G., *Uměním k lidskosti*, s.23.

²⁶ Tamtéž, s. 24.

působnosti je totiž příliš pružné na to, aby mu taková řeč postačila ve vytváření lidského světa. Zvíře má daleko užší pole působnosti a přesně proto nepotřebuje umělou řeč!

Smyslová vybavenost a přesnost instinktu zvířete je tak dokonale zasazena do jeho okruhu působení, do kterého se rodí, celý život v něm žije a následně umírá, že mu hlavou ani neproletí myšlenka, že by mu něco scházelo nebo že by snad něco chtělo pozměnit. Nemá totiž důvod něco měnit, zvíře je dokonalé tak jak je, přesně jak to příroda chtěla a jak jej také příroda stvořila. Stvořila jej tak, aby ho jeho instinkty vedly tam, kam potřebuje a neklamaly jej. Jeho způsob života ve smečce a schopnost zaměření jeho smyslů na jednu jedinou konkrétní věc je to, co jej drží při životě.

Zvíře ovládané instinkty koná přesně tak, jak jej pro něj přirozené, nepozastavuje se a koná. Ve svém konání je naprosto dokonalé a žádný jiný druh, natož tak člověk, jej nemůže předčit. Kdyby byly smysly zvířete jen o něco méně ostré, jeho pole působnosti jen o něco širší, a dokázalo by přemýšlet nad budoucností a minulostí, jeho tvůrčí schopnosti předurčené k vytvoření toho jediného dokonalého výtvaru, by se musely úplně rozplynout. „Mohu tedy vyslovit obecně platnou větu: síla a intenzita vnímavosti, schopností a tvůrčích pudů rostou nepřímo úměrně s velikostí a rozmanitostí okruhu jejich působení.“²⁷

Právě tato nesespecializovanost činí člověka otevřeným vůči světu. Člověk si sám vybírá, kam jeho pozornost směřuje a na jakém místě se zrovna nachází. Jeho smysly a představy jsou natolik rozvolněné, že není předurčen k vykonávání jedné určité činnosti a taková zvířecí řeč pro něj není natolik pružná, aby mu umožnila tyto představy vyjadřovat. Zvíře naopak směřuje pozornost k jednomu určitému podnětu a činnost, jež vykonává je pro něj něčím stejně tak přirozeným, jako je jeho řeč. Řeč vlastní čistě jeho druhu podle pole působnosti, se kterou se rodí a vyjadřuje jí svůj záměr, a k tomu mu postačí pouhé zvučení.

²⁷ Herder, J.G., *Uměním k lidskosti*, str. 24

Už výše jsme zmínili, že člověku prosté zvučení nepostačí, člověk potřebuje líčit svůj záměr a svoje představy, toho však mohl docílit jedině mechanickou cestou. Cestou, která je speciální čistě pro člověka a jeho druh. „Člověk už jako novorozeně bezprostředně po narození křičí, to je organická reakce, jinak je dítě němé a narozdíl od zvířat nedokáže vyjádřit svoje představy pouhým zvukem, toho činí ve srovnání se zvířaty, tím nejosiřelejším dítětem přírody, nahým a holým, slabým a nuzným.“²⁸ My už ale víme, že Herderovo pojetí přírody v sobě pojí absolutní smysl pro řád a spravedlnost, k takové nerovnosti vůči ostatním živým tvorům, kteří jsou dokonalí tak jak jsou a stačí jim jen být, by nemohlo dojít. Člověk se tedy rodí němý a slabý, ve volné přírodě by sotva přežil jeden den, copak by k němu byla příroda tak krutá? „Musí v něm místo pudů dřímát jiné skryté schopnosti.“²⁹

Z předchozího výkladu nám už musí být jasné, že by tou skrytou vlastností, která v člověku dřímá, mohla být právě schopnost jazykotvorná. Herder se ale rozhodl přezkoumat „mezery a nedostatky, kterých jsme si všimli už dříve,“³⁰ aby vše, což jsme již řekli, nepostrádalo smysl. Můžeme po cestě najít něco nového, co jsme přehlédli nebo se jen utvrdit. Jaké mezery to tedy jsou?

Člověk jako ne-dostatková bytost oproti zvířeti, které je úplné ve svojí dokonalosti tak, jak se rodí i umírá. Člověk jakoby svojí podvybaveností nezapadal do onoho dokonalého a spravedlivého řádu, který příroda nastoluje. Všeho má člověk ve srovnání se zvířetem v takovém nepoměru: „jeho smysly i potřeby; jeho schopnosti a přidělený rozsah působnosti; jeho orgány a jeho řeč. Abychom je mohli sestavit v řádnou úměru, musíme zřejmě nejprve najít chybějící člen. Kdybychom ho našli, byl by tento vyrovnávající činitel analogicky k ostatním zásadám přírody jeho zvláštností, charakteristickým rysem jeho rodu a podle všeho zdravého rozumu a úsudku bychom tento nález museli uznat za to, čím je, za přirozenou vlohu, pro člověka stejně podstatnou, jako pro zvířata instinkt.“³¹ Můžeme tedy s jistotou říci, že charakteristickým rysem pro člověka není jeho nedostatkovost, nýbrž tento chybějící činitel, který by uvedl vše do pořádku a harmonie.

²⁸ Herder, J.G., *Uměním k lidskosti*, s. 25

²⁹ Tamtéž, s. 25

³⁰ Tamtéž, s. 26

³¹ Tamtéž, s. 26

Tímto činitelem musí být zásadně něco přirovnatelného ke zvířecímu instinktu, musel by tedy být součástí lidské přirozenosti. Není však součástí lidské přirozenosti právě ta nespécializovanost a rozvolněnost smyslů? Ano, je. Není však člověk oproti instinktivně jednajícímu zvířeti uvolněn do takové míry, že svět, který obývá, je právě řeč? Ano, je. Řeč je to, co člověka bytostně určuje - jeho svět, který obývá je řeč. Řeč je základním projevem lidskosti. Řeč je lidským vyrovnávajícím činitelem.

Člověk se svým fyzickým ustrojením a senzuační výbavou nikdy nevyrovná zvířeti, jeho smysly prostě nikdy nebudou tak ostré, ale má něco, co by nevyměnil, ani kdyby mohl – nekonečnou svobodu a prostor pro zdokonalování se a přesahování sebe sama v každém momentě jeho života. Jeho pole působnosti je natolik pružné, že je v každém momentu postaven před svobodnou volbu, kdy může volit jakkoliv se rozhodne, dle jeho nejlepšího úsudku nebo jen dle toho, co s ním zkrátka rezonuje. Může se svobodně rozhodnout pro jakoukoliv oblast, ve které se chce zdokonalit, protože jej neomezuje žádné speciální fyzické ustrojení, které by jej vázalo na určité místo nebo určitou činnost. „Není již dokonalým strojem v rukou přírody, stává se sám sobě účelem a cílem zpracování.“³² Tak jak příroda chtěla, tak i učinila.

2.3. Vynález lidské řeči

„Nazývejme celé toto uspořádání sil člověka, jak libo: rozum, rozmysl, rozvaha atd. Toto uspořádání všech lidských sil, toto uskupení jeho smyslové a poznávací, uspořádání jeho poznávací a volné přirozenosti, nebo spíše: tato jediná pozitivní síla myšlení spojená s určitou organizací se u člověka nazývá rozumem, stejně jako se u zvířat stává uměleckou schopností; u člověka se nazývá svobodou a u zvířat instinktem. Rozdíl tu není v kvantitě nebo v nápravě sil, nýbrž v zcela odlišném zaměření a rozvinutí všech sil.“³³ Člověk tedy disponuje rozumem, ale chápeme správně, že se nejedná o žádné vystupňování zvířecích sil, nýbrž o čistě sílu lidskou, která přehlušuje veškerý nepoměr v rozložení smyslů a fyzickém ustrojení. Tato jedinečná schopnost, jakási kompetence prostupující celou lidskou bytost v její smyslovosti a fyzickém ustrojení, člověka jako takového vždy bytostně zakládá a určuje.

³² Herder, J.G., *Uměním k lidskosti*, s. 27.

³³Tamtéž, s. 27.

Zatímco je člověk obdařen schopností myslet, zvíře se řídí instinktem a žádný takový rozum nemá – ani jej nepotřebuje. Rozumějme tomu tak, že jedno bez druhého by nebylo možné. Kdybychom člověku odebrali rozum a přidělili jej zvířeti, už bychom je nadále nemohli nazývat člověkem a zvířetem, protože to, co je bytostně určuje a zakládá, neurčujeme my, nýbrž příroda. Příroda má smysl pro řád a harmonii, učinila to tak, aby se vše navzájem doplňovalo a nedocházelo k nerovnováze. Rovnováha v přírodě může být spatřena při pouhém pozorování rostlin produkujících vzduch, jež je živočichem vdechován a přetvořen na oxid uhličitý se vrací zpátky do prostoru, kde jsou ním vyživovány rostliny. Tento neustálý koloběh života, kde se vše se navzájem doplňuje a spoluvytváří jakousi jednotu. Tato jednotu by byla narušena právě v momentě, kdybychom člověku ubrali rozumu a přidali zvířecích smyslů. Vše je tak, jak má být – v rovnováze. Kdybychom tato tvrzení chtěli zpochybnit, zpochybnili bychom samotnou přírodu a ta je nezpochybnitelná.

„Z toho tedy vyplývá právě podle oněch zákonů spojitosti, poněvadž všechna tato slova jako smyslová schopnost a instinkt, fantazie a rozum jsou pouze označením jedné jediné schopnosti, u níž se protiklady navzájem ruší, že když člověk neměl být zvířetem řídicím se instinktem, musel se zásluhou svobodně působící pozitivní schopnosti své duše stát tvorem nadaným vědomím.“³⁴ Zvíře není o nic méně nadané, než-li člověk, ale jeho celoživotní působení je vedeno smyslovým vnímáním – zvíře zpracovává vjemy pomocí ostrých smyslů a následně je pak ukládá do své smyslové paměti. Zvíře slyší a vidí, ale neuvědomuje si, že slyší a vidí. Tvoří tím protiklad člověku, který si uvědomuje, že vidí a slyší. Proto Herder říká, že se protiklady navzájem ruší. Říká také, že nezáleží na tom, jak intenzivně zvíře dokáže vnímat svět okolo něj a kolik vjemových počitků je schopno zaznamenat oproti člověku v daný moment, jinými slovy zde kvalita vítězí nad kvantitou, přičemž kvalitu zde představuje právě ona rozumnost, a ta je pro člověka charakteristickým rysem. Stejně tak by se dalo říci, že fyzické ustrojení zvířete oproti lidskému ustrojení vyvstává jako kvalitní, zatímco to lidské oproti němu působí kvantitativně.

³⁴ Herder, J.G., *Uměním k lidskosti*, s. 29.

„Jestliže rozum není žádná oddělená, individuálně působící schopnost, nýbrž postup vlastní lidskému rodu, musí se vyskytovat u člověka už v prvotním stadiu, poněvadž je to člověk. Toto vědomí se musí projevit v první myšlence dítěte, jako instinkt u hmyzu. Nejednen spisovatel to nemohl pochopit, a proto se jejich pojednání hemží těmi nejhustšími a nejohavnějšími nápady; nemohli problém pochopit, protože mu špatně rozuměli. Cožpak rozumně myslet znamená myslet vyspělým rozumem? Cožpak kojeneček myslí vědomě, uvažuje jako sólista ze své katedry nebo státník ve svém kabinetu? Šťasten, třikrát šťasten, že o moři pustého mudrání ještě nemá potuchy!“³⁵ Nápadům a řešením ostatních myslitelů se snaží práce po celou dobu vyhnout a zaměřit se čistě na myšlenky a závěry Herdera. Zde však budeme muset udělat výjimku a snažit se pochopit Herderovo opovržení vůči nápadům ostatních. Co myslí tím, že nemohli problém pochopit, protože mu špatně rozuměli? Když získáme kýženou odpověď na naši otázku, objasníme tím i uchopení vědomí Herdera samotného.

Budeme vycházet z přírodních zákonů již výše zmíněných, které předznamenávají, že člověka jeho rozumnost bytostně určuje. Když se Herder ohrazuje vůči pochopení jiných spisovatelů, naráží na jejich pochopení rozumnosti jako schopnosti, ke které člověk dospívá a směřuje k ní, Herder však dává jasně najevo, že se tato schopnost projevuje již v prvním momentě při narození dítěte, nemůže se v něm tedy projevit až v průběhu života a není tak podmíněna ničím jiným, než přirozeností člověka. Fakt, že novorozeně přichází na svět němé nevyvrací, že mu tato rozumnost schází. „Není snad již v semeni obsažen celý strom?“³⁶ Odpověď na naši otázku tudíž tkví právě v pojetí rozumu jako souhrnu všech sil člověka, které se odlišují od zvířete rozvinutím a zaměřením těchto sil. Člověk se s tímto rozvržením již rodí a i přes to, že je jeho rozum ještě nevyspělý a neumí jej používat, je předurčen k tomu, aby svoje síly zaměřil a rozvinul právě tímto směrem. Směrem vědomého uchopování světa tak, jak k němu přichází a promlouvá a člověk promlouvá ke světu zpátky.

Jak by také člověk mohl nepromlouvat ke světu, když je to právě řeč, která jej zakládá stejně tak, jako jeho vědomí. „Vynález řeči je pro něho tak přirozený, jako že je člověkem! Člověk prokazuje reflexi, jestliže síla jeho duše působí tak svobodně, že v moři, které duši prostřednictvím všech smyslů proplavuje, dovede, smím-li to tak říci, oddělit

³⁵ Herder, J.G., *Uměním k lidskosti*, s. 29.

³⁶ Tamtéž, s. 29.

vlnu, zadržet ji, obrátit k ní pozornost a být si vědom toho, že ji zaznamenává. Člověk je schopen reflexe, jestliže se dovede z celého toho plynoucího snu obrazů, které lechtají jeho smysly, sebrat na okamžik bdění, svobodně prodlít u některého obrazu, zkoumat ho jasněji a klidněji, a určit známky potvrzující, že toto je ten a ten předmět a žádný jiný.“³⁷ Pro ostatní živé tvory není možné, aby se v takové změti obrazů, zprostředkované smyslovým vnímáním, zorientovali a svobodně se rozhodli zkoumat jen jeden z takových obrazů. Taková schopnost vědomého usebrání se, náleží výhradně člověku a žádnému jinému druhu, Herder ji zde definuje jako schopnost reflexe.

Reflektivní myšlení a reflektivní uchopování reality je uskutečňované prostřednictvím řeči. Jak bychom také jako lidé mohli reflektivně uvažovat, aniž bychom měli řeč? A jak vůbec samotné vědomí nabylo řeči? Herder říká, že „o reflexi nebo-li úvaze u člověka svědčí, dovede-li nejen poznat živě nebo jasně všechny vlastnosti, nýbrž určit jednu nebo více vlastností jako rozlišující; jakmile jednou došel k tomuto určení, získal jasný pojem, to je první úsudek. A jak došel k tomuto určení? Známkou, kterou dokázal odlišit a kterou si poprvé jasně uvědomil. Tato první známka vědomí byla slovem duše! Tak byla vynalezena lidská řeč!“³⁸ Vědomí jakožto známka duše přebývající v člověku, který tak v celku přírody vyvstává jako bytost uvědomělá a schopná reflektivního myšlení, jež by bez použití řeči nebylo možné.

K objasnění původu řeči jsme došli pouhou reflexí, stejně jako k vynálezu řeči samotné. Vycházejme tedy spolu s Herderem z pozice, z jež je jasně zřetelné, jak k vynálezu řeči došlo a co mu předcházelo. Herder shrnuje následovně: „člověk je tedy naslouchající, zaznamenávající tvor s přirozenými předpoklady pro řeč, a dokonce i nevidomý a němý, jak se ukázalo, je schopen vynalézt řeč, pokud není bez citu a hluchý. I kdybyste nakrásně svého slepce vysadili na pustý ostrov, příroda k němu pronikne díky sluchu, tisíce tvorů, které nemůže vidět, jako by s ním přesto rozmlouvalo; a i kdyby jeho ústa a oko zůstaly navěky zamčené, jeho duše nezůstane úplně bez řeči. Jestliže bude listí stromu, šelestící osamělci nad hlavou, skýtat ubožákovi chladivý stín, jestliže ho zurčící potok ukolébá do spánku a bude-li mu něžný vánek ovívat líce – bečící ovečka mu poskytne mléko, tryskající pramen vodu, šumící strom ovoce –, bude mít sdostatek

³⁷ Herder, J.G., *Uměním k lidskosti*, str. 31.

³⁸ Tamtéž, s. 31.

důvodů, aby tyto dobrodějné bytosti znal, sdostatek pohnutek aby je, byť bez očí a bez jazyka, ve své duši pojmenoval. Ze stromu bude šumivec, z vánku ševlílek, z pramene bublálek - hned je tu slovníček, který potřebuje jen pečeť mluvidel. Jak chudé a divné by asi nutně byly představy, které by člověk takto postižený spojoval s podobnými zvuky.“³⁹ Protože příroda rezonuje, člověk rezonuje, zvíře rezonuje a řeč je rezonování duše se sebou samou. „Dorozuměním nezbytným k tomu, aby byl člověk člověkem.“⁴⁰ Tak příroda chtěla a tak i učinila.

³⁹ Herder, J.G., Uměním k lidskosti, s. 41.

⁴⁰ Tamtéž, s. 33.

3.0. Základy komparace

3.1. Smysly, rozum, řeč

V této kapitole se budeme věnovat smyslům, řeči a rozumu. V eseji vystávají tato témata jako stěžejní a Herder se dostal k závěrům, které byly pro jeho dobu sice revoluční, nesmíme však opomenout, že nebyl první, kdo tato témata otevřel a podrobil je analýze. Pokud mluvíme o analýze, chápeme správně, že se nejedná o analýzu vědeckou, jež podléhá přísné metodě a klade si přesný cíl, nýbrž je jejím cílem podání výkazu o přemýšlení nad danými jevy, které se snaží nějak uchopit a zkoumat, jak se jeví ze sebe samých. My se takovou filosofickou metodou inspirujeme a budeme se snažit tato témata – smysly, řeč, rozum – uchopit a podrobit vlastní analýze. Abychom to však neměli příliš jednoduché, budeme komparovat Herderovo pojetí smyslů, řeči a rozumu s filosofem, který je takové komparace vůbec hoden. Nejvhodnějším filosofem se jeví nikdo jiný, než Aristotelés. Patřil k prvním, jenž se těmito tématy zabýval. Samozřejmě došel k mnoha závěrům, které jsou od Herderových odlišné. Může pro nás být však překvapivé, v kolika ohledech by se snad mohli i shodnout.

Herderovo pojetí smyslů, řeči i rozumu je sice stále v naší paměti, při porovnávání s Aristotelem jej však budeme muset zpátky oživovat, aby bylo ryze jasné, kam svými myšlenkovými pochody každý z nich směřoval. Dílo Aristotela, které se pro naši komparaci jeví jako hodné, budiž dílo *O duši*⁴¹. Nikoliv, že by jiná nebyla hodna, ale námi vybrané přece jen obsahuje vše, co budeme potřebovat. Jak už napovídá název, Aristotelés svoje dílo věnuje duši samotné. Duší ukončujeme náš výklad eseje a proto zde navazujeme. Aristotelés započíná jeho pozorování úplně od začátku a my jej započneme s ním. Jak řekl sám Aristotelés: „Vědu o duši právem asi můžeme pokládati za nejpřednější ze dvou důvodů; neboť každou vědu považujeme za něco krásného a hodnotného, ale jednu více než druhou buď pro její přesnost, anebo proto, že předmětem jejího zkoumání jsou věci cennější a podivuhodnější. A znalost duše, jak se zdá, velmi přispívá k poznání pravdy vůbec a zvláště k poznání pravdy, pokud se týče přírody. Vždyť duše jest jakoby

⁴¹ Aristotelés, *O duši*. přel. Antonín Kříž, Praha, Rezek, 1996.

začátek živých bytostí.“⁴²

Duše jest něco, co nepovažujeme za příliš prozkoumané od Herdera samotného, ale přece jen se zde můžeme odpíchnout. Duše jest pro Aristotela něčím, co živé bytosti zakládá a je jejich podstatou, z čehož nám vyplývá první moment pro komparaci. Jak již bylo řečeno, Herder sám se duší příliš nezabývá, ale není tomu tak, že by nezkoumal podstatu živých bytostí, nebo že by snad existenci duše popíral. Živé bytosti narozdíl Aristotela neodvozuje „od duše“, nýbrž od „celkovosti přírody“. Otázkou však je, jak to Aristotelés myslí, když říká, že je duše jakoby začátek živých bytostí?

Vysvětluje, že: „jeden určitý druh jsoucna nazýváme podstatou, u které rozlišujeme jednak látku, jež sama o sobě není ještě určité toto zde, jednak podobu a tvar, podle něhož se již něco označuje jako určité toto zde, a za třetí celek, který je složen z obojího. Látka je možností, tvar skutečností, a to v dvojím smyslu, jednak je to například vědění, jednak jako zkoumání či rozjímání. Zdá se, že podstatami jsou především tělesa, a to přírodní; neboť to jsou počátky ostatních. Z přírodních jedna mají život, druhá nemají. Životem rozumíme vyživování, růst a úbytek, které je účastno života, je podstatou, ale podstatou složenou. A tak každé přírodní těleso, které je účastno života, je podstatou, ale podstatou složenou.“⁴³ Chápejme tento Aristotelův myšlenkový pochod správně: podstatu, jako určitý druh jsoucna, rozděluje na látku a tvar, z čehož duše je tím tvarem a tělo látkou, spolu tvoří celek. Za tyto podstaty, jako určité druhy jsoucna, považuje přírodní tělesa, která se účastní života a jsou tak samotnými počátky a podstaty sobě samým. Živé organismy však nemohou být pouhým přírodním tělesem, nýbrž v sobě, dle Aristotela, musí obsahovat i duši. „Když je toto tělo určitého druhu, totiž tělo, které má život, nebude asi duší. Neboť tělo není něčím z toho, co určuje podklad, nýbrž samo jest jakoby podkladem a látkou. Tudíž duše nutně je podstatou přírodního těla.“⁴⁴ Aristotelés vnímá smysly jako jednu z mohutností duše, a podle takových duševních mohutností rozděluje celou přírodu na živé a neživé, a z toho živé na více a méně mohutné.

⁴² Aristotelés, *O duši*, s. 25 - 402a 5.

⁴³ Tamtéž, s. 50 - 412a 3.

⁴⁴ Tamtéž, s. 51 - 412b 5.

Pro Herdera ze všech smyslů hraje zcela zásadní úlohu právě sluch. „Není jen středovým smyslem, nýbrž smyslem, prostřednictvím kterého vyvstává ve vlnách oceánu rozmanitých daností smysluplná jednotlivost jako taková. Je kořenem tzv. uznání, ontologického dějství stojícího v pozadí udělení jména, což je základní ontotvorný proces určující člověka jako rozumnou, tzv. řečovou bytost.“⁴⁵ Pro Aristotela je však sluch smyslem vedlejším a odvozuje jej “od vzduchu“. „A správně se říká, že prázdno je hlavní příčinou, že slyšíme. Neboť se zdá, že vzduch je něčím prázdným, a ten působí, že slyšíme, kdykoliv jest souvisle a jednotně uveden v pohyb. Zvučné tedy jest to, co dovede souvisle pohybovati soustředěným vzduchem až k sluchu. Sluch jest se vzduchem úplně srostlý; a poněvadž jest ve vzduchu, teď jakmile se pohybuje zevnější vzduch, pohybuje se také vnitřní. Proto živočich neslyší všemi částmi, ani vzduch neproniká všude; neboť oduševněná část, která se tak má pohybovati, nemá všude vzduch. Ovšem vzduch sám o sobě, poněvadž se snadno rozptyluje, je nezvučný“⁴⁶ Není však Herderem míněná schopnost rezonance tím zvučným, co dokáže pohybovati soustředěným vzduchem až ke sluchu? Musíme připustit, že i přes to, že oba nazírají na sluch a celkově smysly, jiným způsobem, v tomto bodě se jejich úvahy protínají. Aristotelés zde popisuje *rezonanci*, ale dochází k jiným závěrům, v nichž nenacházíme ústřední postavení sluchu jako u Herdera. „A tak je to i u zvuku a u zápachu. Neboť žádný jejich předmět nepůsobí vjem tím, že se bezprostředně dotýká čidla, nýbrž předměty zápachu a zvuku pohybují prostředím a toto pohybuje oběma čidly. Kdyby se však zvučící nebo páchnoucí předmět položil přímo na čidlo, vjem by nezpůsobil. Podobně je tomu i hmatu i chuti, ač se nezdá, že by tomu tak bylo. Prostředím u zvuku jest vzduch, u zápachu něco, co nemá jména. Vzduch i voda mají patrně jakousi společnou vlastnost, která jako průhledné jest prostředím barvě, tak i páchnoucímu v obou těchto živlech.“ Jelikož je pro zvuk prostředím vzduch a pro zápach něco, co nemá jména, dochází Aristoteles k závěru, že je hmat hlavním smyslem. Hmat je totiž ten smysl, jehož prostředím je hmatatelný svět, a právě proto je pro člověka nejdůležitější, protože jej propojuje s hmatatelným světem.

⁴⁵ Převzato z posudku pana doc. Benyovského na práci Adama Vostárka. Dostupné z: <https://dspace.cuni.cz/bitstream/handle/20.500.11956/121441/120374711.pdf?sequence=5&isAllowed=y>

⁴⁶ Aristotelés, *O duši*, s. 70 - 420a 5.

Zdá se, že oba filosofové nazírají odlišně na to, co dělá smysl smyslem hlavním, což můžeme připisovat jejich pojetí duše a tělesnosti. Zatímco pro Aristotela je tělo výrazem tělesnosti, jehož podstatou je duše, musí pro něj být hlavním smyslem hmat, který duši spojuje s tělesným a hmatatelným světem. U Herdera však drží výhradní postavení *příroda*, která se manifestuje prostřednictvím zvuku, to hmatatelné je pro něj tak vedlejší, protože v živé bytosti neprobouzí cit. „Tolik tedy buď vyloženo o zvuku. Co se však týče hlasu, jest o jakýsi druh zvuku oduševněné bytosti. To, co je neoduševněné, hlasu nemá; přičítáme mu jej jenom podle podobnosti, i říkáme mu například, že píšťala, lyra nebo jiné neživé věci mají rytmus, harmonii, výraznost. Je tu podobnost, protože i hlas má takové vlastnosti. Také mnozí živočichové nemají hlasu, například bezkrevní, a z těch, kteří mají krev, ryby. To je možno dobře vysvětlit, ježto zvuk jest druhem pohybu vzduchu. Ryby, které prý mají hlas, jako v Achelou, vydávají zvuk spíše žábrami anebo něčím jiným podobným. Hlas však jest živočicha, ale nevydává jej kterákoli jeho část. Protože pak zvuk vzniká vždycky, kdykoli něco naráží na něco jiného a v něm, čímž jest vzduch, přirozeně jen pro ty bytosti mohou míti hlas, které přijímají vzduch.“⁴⁷ Aristotelés tedy říká, že schopnost vydávat zvuk, náleží jen bytostem, které přijímají vzduch. Musel by tedy souhlasit s jeho následovníkem, který pár století po něm tvrdí, „že živý tvor má cit, jež dává najevo nezávisle na svoji svobodné vůli a úvaze zvukem, a že rozezvučená struna zvířecího citu koná svou povinnost; zní, volá po rezonanci a tím se obrací k jiným bytostem“.⁴⁸ Příroda přece zvučí, život zvučí. Tak příroda chtěla a tak i učinila.

To bychom tedy měli ke zvuku, jež je pojímán oběma autory jako náležející všem živým tvorům. Aristoteles dochází k myšlence, že jsou hlasem obdařeny pouze bytosti oduševněné, tedy pouze ty, které přijímají vzduch, bez něhož by nemohli znít. Pokračuje v jeho úvaze a říká, že: „vdechovaného vzduchu sama příroda používá k dvěma výkonům, jako jazyka pro chuť a řeč, z čehož chuť je nutná - proto jí ma většina tvorů, kdežto řeč je prospěšná dokonalejšímu životu.“⁴⁹ *Dokonalejším životem* míní Aristotelés člověka, jež se liší od většiny tvorů právě rozumem.

⁴⁷ Aristotelés, *O duši*, s. 71- 420b 5.

⁴⁸ Herder, J.G, *Uměním k lidskosti*, s. 11.

⁴⁹ Tamtéž, s. 72 - 420b 20.

Pro Herdera je rozum bytostným určením člověka, jímž byl obdarován samotnou přírodou a Aristotelés jej považuje za jednu z mohutností duše. „Tudíž takzvaný rozum duše – a rozumem nazývám to, čím duše myslí, soudí - není z hlediska skutečnosti ničím, dokud nemyslí. Tím je také odůvodněno, že není smíchán s tělem; neboť tak by nabýval též nějaké takové vlastnosti, buď by byl studený nebo teplý anebo by měl také nějaké ústrojí, jako je ústrojí smyslové.⁵⁰ Rozum pro Aristotela představuje druh podstaty oduševněné bytosti, Herder jej však definuje následovně: „řeč je vskutku pro náš rod příznačným rysem vnějším, kdežto rysem vnitřním je rozum. V nejedné se také slovo a rozum, pojem a slovo, řeč a příčina označují týmž výrazem, a tato synonymika obsahuje celý její genetický původ. U orientálních národů je zcela běžným obratem říkat, že věc dostala jméno, chceme-li říct, že je známá; v hloubi duše jsou totiž oba úkony úkonem jediným. Člověku se říká mluvící zvíře a zvířatům postrádajícím rozum nemá tvář. Výraz je významově charakteristický: také řecké *άλωγος*⁵¹ bez řeči i rozumu, vyjadřuje obojí. Řeč se tudíž stává přirozeným orgánem rozumu, takovým umělým smyslem lidské duše, jako si u Aristotela vidomost senzitivní duše předků staví oko a instinkt včely venku v plást. Je znamenité, že tento nový, vlastním úsilím vytvořený duševní orgán je a musí být hned při svém vzniku opět prostředkem spojení! Nemohu si myslet první lidskou myšlenku, vyvodit první soud, aniž v duchu vedu nebo se snažím vést dialog; ve shodě se svou podstatou tedy první lidská myšlenka připravuje člověka k tomu, aby mohl vést s jinými dialog. První znak, který zachytím, je heslo pro mne a sdělení pro druhé.⁵² Rozum u člověka Herder definuje jako schopnost reflektovaně myslet. Myšlení však definuje právě „od řeči“, myšlení i řeč mají pro něj tedy stejný význam. Myšlení je pro Herdera řeč. Jedno zakládá a končí to druhé.

⁵⁰ Aristotelés, *O duši*, s. 94 429a 20.

⁵¹ Moje pozn.: v překladu z řeckého jazyka znamená *allogos* kůň.

⁵² Herder, J.G., *Uměním k lidskosti*, str. 39.

3.2. Umwelt

Předešlou kapitolu jsme věnovali smyslům, rozumu a řeči a víceméně jsme tím objasnili, jak si Herder stojí se svojí koncepcí v porovnání právě se starověkým *aristotelovským* pojetím smyslů, rozumu a řeči. Zjistili jsme, že i přes to, že se třeba liší ve vnímání toho nejhlavnějšího smyslu a ke svým závěrům došli jinými cestami, svým způsobem se v mnoha ohledech doplňují a navzájem potvrzují. Abychom však nezůstali jen ve starověku, podíváme se o pár desítek století dál, přesněji k přelomu 19. a 20. století, kdy Jakob von Uexküll založil svou *teorii umweltu*. Proč právě tam? A co je to *umwelt*? To se brzy dozvíme.

Jakob von Uexküll byl německý biolog estonského původu, který svůj život zasvětil studiu chování zvířat a jeho *teorie umweltu* patří mezi nejvýznamnější teorie té doby vůbec, právě pro její překonání čistě mechanistického pohledu na život tím, že nastoluje nový smysl vitalistickému pojetí živé přírody⁵³. Jak už nám předmět jeho studia napovídá, jeho teorie bude pojednávat o životě zvířat a přírodě jako takové. „Slovo *umwelt* v dnešní němčině nejčastěji označuje prostředí nebo životní prostředí. *Umwelt* je žitý svět jakéhokoli organického individua. Stejně jako organismus i *umwelt* má svou druhovou nebo jinak skupinovou příslušnost, dědí se z generace na generaci, má svá konstrukční omezení, ale i individuální proměnlivost, a tak bychom mohli pokračovat.⁵⁴ *Teorie umweltu* se bude tedy věnovat všem živým organismům, jejich životnímu prostředí a jejich druhové příslušnosti, jež s sebou nesou svá konstrukční omezení a individuální proměnlivost – již zde nacházíme podobnost s Herderem a jeho *sférou působnosti*, proto se *teorie umweltu* stane naším předmětem zkoumání.

Jakob von Uexküll *umwelt* charakterizuje následovně: „Představme si *umwelt* té či oné živé bytosti jako bublinu specifických vlastností, díky nimž organismus komunikuje s okolím, či spíše s představou objektivního okolí. Na rozdíl od bubliny z mýdlové vody se

⁵³ „Vitalismus (z lat. *vita*, život). byl zpočátku především bol., později i ve filosofii rozvíjený směr, předpokládající pro vysvětlení života specifické životní síly v organismech, které nelze redukovat na chemické či fyzikální procesy, jak to činí např. mechanismus či vulgární materialismus.“ Cit. z *Filosofického slovníku* od Waltera Bruggera, str. 433.

⁵⁴ Uexküll, Jakob von, *Umwelt: koncepce žitého světa Jakoba von Uexkülla*, s. 7.

ovšem *umweltly* jednotlivých organismu nevznášejí jen tak izolovaně v prostoru, nýbrž se v jistých svých aspektech stýkají. Mluvíme tedy o jakémsi prolínání *umweltů*. Co životní forma, to jiný žitý svět. Některé jsou si navzájem podobné, jiné jako by neměly nic společného.“ Pro porovnání se vrátíme k Herderově definici sféry působnosti: „každé zvíře má svůj okruh, kam od narození patří, kam se hned začleňuje, kde po celý život pobývá, a nakonec umírá. Zvláštní je, že čím má zvíře ostřejší smysly, silnější a bezpečnější pudy a čím podivuhodnější tvůrčí díla vytváří, v tím menším okruhu se pohybuje, tím vyhraněnější je jeho důmyslný výtvar.“⁵⁵ Tolika podobnosti, že snad můžeme Herdera považovat za předchůdce Uexküllovy *teorie umweltu*. Aby to však bylo s čistým svědomím, musíme tuto teorii prozkoumat hlouběji.

Vycházejme tedy z pozice, kdy už víme, že Herder těmito okruhy působnosti definuje vnímání a chování celého živočišného druhu i jedince. Svoji koncepci o původu řeči, kterou si člověk osvojil, odvozuje právě od těchto sfér působnosti. U Uexkülla nenajdeme sice závěry vedoucí k původu řeči, jelikož to není jeho předmětem zájmu, ale co se týče sféry působnosti, jsme na správném místě.

„Pohled na poletující hmyz, třeba včely, čmeláky a vážky hemžící se nad rozkvetlou loukou, v nás každé znovu vyvolá dojem, jako by se těmto šťastným tvorům otevíral celý svět. I zvířata, žijící na zemi, jako žáby, myši, šneci a červi, jako by se volně pohybovala ve volné přírodě. Tento dojem je klamný. Ve skutečnosti je každé zvíře, i to nejpohyblivější, vázáno na určitý obývaný svět (Wohnwelt).⁵⁶ My už víme, že je tento dojem klamný, právě od Herdera. Jsou to přece ty ostře orientované smysly zvířete, které jej omezují a naopak ta nápadná nesespecializovanost člověka, která mu otevírá celý svět možností. Uexküll však tento klamný dojem vyvrací na základě jeho *nauky o významu*, kde „žádné zvíře nikdy nevystupuje jako pozorovatel a proto lze tvrdit, že nikdy nevystupuje ve vztahu k žádnému předmětu. Samotným vztahem k předmětu se totiž předmět mění v nositele významu, jemuž je subjektem udílen tento význam.“⁵⁷ Rozumějme tedy správně, že zvíře nemá schopnost přilnout k nějakému předmětu a vytvořit si k němu tak silný

⁵⁵ Herder, J.G., *Uměním k lidskosti*, str. 23.

⁵⁶ Uexküll, Jakob von, *Umwelt: koncepce žitého světa Jakoba von Uexkülla*, s.16.

⁵⁷Tamtéž, s. 17.

vztah, aby došlo k udělení nějakého významu. Ne však, že by daný předmět zvíře nezkoumalo nebo jej nedokázalo vnímat v celkovosti tak, jak se předmět jeví sám ze sebe, nýbrž mu neudílí tento význam, který se tím pádem stává čistě významem lidským. A jelikož se Uexküllova *nauka* hemží příklady, aby svá tvrzení vysvětlil a lépe uchopil, můžeme si jeden takový příklad uvést.

„Důkaz tohoto překvapivě znějícího tvrzení lze snadno provést na jednoduchém příkladu. Představme si tento případ: na silnici mne napadne zuřivý pes. Abych se ho zbavil, zvednu dlažební kostku a dobře mířeným hodem útočníka zaženu. Nikdo, kdo tento děj pozoroval a potom ten kámen vedl, nebude pochybovat, že to, co zprvu leželo na silnici a co jsem hodil po psovi, je tentýž předmět „kámen“. Tvar, hmotnost ani jiné fyzikální a chemické vlastnosti kamene se nezměnily. Jeho barva, tvrdost, jeho krystalická struktura zůstaly stejné - a přesto na sem došlo k zásadní proměně: změnil svůj význam. Dokud byl kámen součástí silnice, sloužil jako opora noze poutníka. Jeho význam spočíval v jeho účasti na „činnosti“ cesty. Mohli bychom říci, že měl jistý „tón cesty“ To se od základu změnilo, když jsme kámen zvedl, abych ho hodil po psovi. Z kamene se stala střela, byl mu vtištěn nový význam.“⁵⁸ Po takovém příkladu můžeme tedy říci, že člověk je právě tím subjektem, jenž svým vztahem k předmětu mění od základu jeho význam.

V příkladu však také zaznělo, že předměty mají svůj tón, jež je pro Herdera a jeho řeč přírody, základním elementem jejího vzniku vůbec. Je to Herderův první přírodní zákon, který tyto tóny a zvuky koncipuje jako řeč pocitů, jež je řečí přírody. „A člověk si sám vynalezl řeč z hlasů živé přírody! Pro znaky svého vládnoucího rozumu!“⁵⁹ Budiž rozum právě tím rozdílem mezi člověkem a zvířetem, díky kterému člověk udílí předmětnému světu jeho vlastní význam. Zpátky však k Uexküllovi, který dále rozvíjí, že: „jak jsou nositelé významu v různých *umweltech* různí co do obsahu, tak jsou naprosto stejní co do struktury. Jedna část jejich vlastností stále slouží subjektu jako nositel vnímaného znaku (Merkmal), jiná jako nositel způsobeného znaku (Wirkmal, neologismus utvořený analogicky k Merkmal). Barva květiny slouží jako opticky vnímaný znak v *umweltu* děvčete, rýhovaný povrch stonku jako hmatově vnímaný znak v *umweltu* mravence. Místo vrtu se pěnodějce zřejmě ohlašuje jako znak vnímaný čichem. A v

⁵⁸ Uexküll, Jakob von, *Umwelt: koncepce žitého světa Jakuba von Uexkülla*, s. 17.

⁵⁹ Herder, J.G., *Uměním k lidskosti*, s. 42.

umweltu krásy poskytuje šťáva stonku znak vnímaný chuťově.“⁶⁰ Nejen, že jsme zde nakousli smysly a smyslové poznání, ale především upřeme pozornost na to, jaká Uexküll používá slova –znaky. Znak způsobené a znaky vnímané, z nichž každý takový znak má opačný znak tomu druhému a navzájem se vylučují, protože jeden znak začíná a končí znak druhý - ve chvíli, kdy děvče svým působením utrhne květinu, mění se z opticky vnímaného znaku na znak způsobený tím, že z něj v umweltu děvčete vzniká dekorace. Děvče totiž udílí svým vnímáním předmětu význam - proto *vnímaný znak*, a svým působením význam další - proto *znak způsobený*. Děvče vnímá předměty v jejím prostředí a působí na ně, už jen tím jim udílí význam v podobě znaku. Načež Herder říká: „a s prvním znakem vznikla i řeč.“⁶¹

Tyto vnímané znaky jsou pro člověka i zvíře vnější svět a u obou těchto živých organismů dochází ke stejnému procesu, kdy tento vnější svět, který na ně působí, vnímají jako podněty. „Podněty se pak mění v nervové vzruchy, aby byly přivedeny k centrálním orgánům vnímání. V nich vyvolají odpovídající vnímané příznaky (Merkzeichen), které jsou pak jako vnímané znaky přiřazeny k nositeli významu. Vnímané příznaky v orgánu vnímání takřikajíc indukují odpovídající impulzy v centrálním orgánu působení, a ty se stávají zdrojem proudu vzruchů proudících to efektorů. Mluvíme-li o tom, že vnímané příznaky indukují impulzy, rozhodně se tím nemyslí něco jako elektrická indukce mezi dvěma paralelně zapojenými dráty; jde spíše o indukci, jaká probíhá v melodii, když se odvíjí od jednoho tonu k druhému.“⁶²

Po takovém shrnutí vnímaného světa samotným Uexküllem, kde se podněty přetvářejí v nervové vzruchy a putují dále jako tóny jeden k druhému, nemůžeme již otálet a prohlásit Herdera za právoplatného předchůdce Uexküllova konceptu. Zákon *rezonanceschopné* bytosti nalézáme totiž právě u něj, patří mezi jeho přírodní zákony, ale stejně tak tento zákon nalezneme u Uexkülla a jeho tvrzení, že „formotvorné melodie, které tímto způsobem získávají strukturu, přejímají své motivy z formotvorných melodií jiných subjektů, s nimiž se na jevišti života setkají. Kdyby květina nebyla včelovitá a

⁶⁰ Uexküll, Jakob von, *Umwelt: koncepce žitého světa Jakuba von Uexkülla*, s. 20.

⁶¹ Herder, J.G., *Uměním k lidskosti*, s. 40.

⁶² Uexküll, Jakob von, *Umwelt: koncepce žitého světa Jakuba von Uexkülla*, s. 22.

kdyby včela nebyla květinová, nemohl by nastat souzvuk.“⁶³ Protože příroda tak chtěla a tak i učinila. Včela je včelovitá a květina květinová a všechny tyto živé organismy jsou v kosmu spjaty zvukem. Ačkoliv Uexküll mluví o souzvuku a Herder o rezonanci, podstata úvah je stejná, jen k nim dochází jinými cestami, oba však mají na paměti, že ona příroda má smysl pro řád a harmonii a proto není nic, co by příroda vytvořila a postrádalo by to význam. A jen samotné poznání, že všechno v přírodě je uděláno podle svého významu a že všechny *umwelty* jsou jako hlasy zakomponovány do partitury světa, nám otevírá cestu, která vede z úzkého rozsahu našeho *umweltu* ven. Nad nás samé nás nepozvedá nafukování našeho vesmíru miliony světelných let, ale poznání, že kromě našeho osobního *umweltu* jsou ve všeobjímajícím plánu skryty i *umwelty* našich lidských a zvířecích bratří.⁶⁴

⁶³ Uexküll, Jakob von, *Umwelt: koncepce žitého světa Jakuba von Uexkülla*, s. 62.

⁶⁴ Tamtéž, s. 63.

3.3. Příroda

Předešlé kapitoly jsme věnovali rozumu, smyslům a sféře působnosti člověka a zvířat, proto nás v této poslední kapitole čeká snad to nejdůležitější – *příroda*. Herderovo pojetí *přírody* nás provází celou *esejí*, ve které dává jasně najevo, jak na přírodu samotnou nazírá. V takovém rozumnění *přírodě*, které bylo pro jeho dobu atypické oproti tomu, jak se vyvíjelo ve vědě, však Herder nebyl úplně sám. Když nahlédneme do básní a spisů Goetheho, ze jež vyvstává jeho světový názor, najdeme spoustu podobností s Herderem, které jsou pro jeho dílo stěžejní. Abychom se však ve všech těch spisech a básních neztratili, bude nás Goethovými myšlenkami provázet Rudolf Steiner, který byl Goethovým editorem již od úplného začátku. Naším předmětem zkoumání bude samotný Goethe a jeho světový názor, který je poněkud obsáhlý a není tak úplně možné shrnout jej v jedné kapitole této práce. Pro naši práci však není důležité postihnout úplně vše, co samotný Goethe zanechal, nýbrž nám postačí vybrané úseky vystihující jeho pojetí přírody, jež posléze můžeme porovnat s tím Herderovým, samotné vyložení Goethovy filosofie však ponecháme jiným.

Goethe přemýšlí o celku přírody jako o produčovnělé přírodě, jejíž jednotlivé formy se různí tím, nakolik je v nich duch zřetelný také zevně. „Goethe nezná bezduchou materii, jíž se jeví být jen ty věci, v nichž se duch přírody projevuje takovou zevní formou, která jeho ideální podstatě není podobná. A protože v přírodě a lidském nitru působí týž duch, pozvedá se člověk ke spoluúčasti na produkci přírody: „Od tašky, která spadne ze střechy až posvítí blesk ducha, který v tobě vznikne a na němž máš účast“, to vše je pro Goetha projevem působení, manifestací téhož tvůrčího ducha.“⁶⁵

Rozumějme tedy správně, že příroda je pro Goetha stejně jako pro Herdera něčím, co v sobě již obsahuje ducha a prostřednictvím ducha se také člověku jeví. Jeví se jako příroda sama v celé svoji plnosti, jejíž součástí je člověk sám. Úkolem člověka není zkoumat jevy jen tak, jak se jeví, samostatně a jednotlivě, nýbrž k nim musí přistupovat se svobodným, otevřeným, pozorujícím duchem a rozvinutým vnitřním životem, jedině tak se mu zjeví ideje věcí. Jen tak odhalí vše, co jevy obsahují. Takové ideje všech věcí jsou pro

⁶⁵ Steiner, Rudolf, *Goethův světový názor*, s. 62.

Goetheho podstaty a formy věcí, jež jsou viditelné jen naším *duchovním okem*. Představme si *duchovní oko* jako protipól k *oku tělesnému*, jejichž samotné rozdělení na tělesné a duchovní nám značí, co ze všech jevů a jsoucen označují. Můžeme se zde inspirovat Aristotelem a nahlížet na *tělesné oko* jako oko vnímající hmotu, naproti němuž stojí *duchovní oko*, které vnímá to nehmotné na světě – to duchovní.

Nezná bezduchou materii, ani přírodu, jež by postrádala smysl pro celkový řád. „Goethe chtěl objevit plán, podle něhož příroda vytváří stupňovitou posloupnost zvířat a na vrcholku této posloupnosti člověka. Chtěl nalézt společný *praobraz*, jenž je základem všem druhům zvířat a konečně, ve své nejvyšší dokonalosti, také druhu lidí.“⁶⁶ Právě onen celkový řád Goethe vnímá jako stupňovitou posloupnost, podle které příroda vytvořila všechny živé organismy i člověka, který stojí na úplném vrcholu. Na tomto vrcholu člověk nestojí ve smyslu, že by se od zvířat lišil pouhou stavbou těla, nýbrž představuje tu nejdokonalejší formu společného *praobrazu*⁶⁷.

„Nejde tu o pouhé tvrzení, že list, kalich, koruna atd., jsou na rostlině vzájemně identické orgány, které se vyvíjejí ze společného základního útvaru. Jde o to, že Goethe měl o rostlinné přírodě představu jako o živém celku, a že z toho celku vzniká jednotlivost.“⁶⁸ Příroda jakoby podléhala tomu jednomu společnému *praobrazu* pro všechno živé, které v celku vyvstává jako jednotlivé. Pokud však chceme Goethemu porozumět úplně, nesmíme opominout, že jeho základním přesvědčením bylo, že v rostlině i zvířeti lze vidět něco, co není zpřístupněno jen pouhému pozorování. To, co na organismu mohou vidět *tělesné oči*, se Goethemu jeví jako důsledek působení zákonů tvoření v živém celku. Zákonů, které jsou přístupné jen *duchovním očím*. A tak popsal to, co pozoroval na rostlině a zvířeti *duchovníma očima*. „Jen ten, kdo je schopen takto nahlížet, jen ten může přemýšlet o podstatě organismu.“⁶⁹

⁶⁶ Steiner, Rudolf, *Goethův světový názor*, s. 78.

⁶⁷ Praobrazem je zde Goethem míněn původní „obraz“ nebo „forma“ všech věcí, podle které vznikají další „formy“ stejného živočišného či rostlinného druhu. Všechny tyto „formy“ jsou však jen „duplikátem“ jednoho původního praobrazu.

⁶⁸ Tamtéž, s. 78.

⁶⁹ Tamtéž, s. 78.

Už dříve jsme na tyto duchovní a tělesné oči narazili a bylo by dobré si ujasnit, jak to ten Goethe vlastně myslí. Pro uchopení to berme jako jakousi pomůcku, která rozděluje Goethův svět na to tělesné a duchovní. On sám je názoru, že příroda v sobě pojí obě tyto polariry a společně vytváří celek. Pro dovysvětlení – Goethe tím, že pozoruje svět *duchovníma očima* naráží právě na mechanistickou konstrukci světa a přírody, která byla pro tehdejší dobu typická. Goethe se proti těmto mechanistickým konstrukcím přírody, které jsou přesným opakem jeho vnímání přírody jako živého celku, ostře ohrazoval v jeho spisech a dopisech a svým bádáním se tyto konstrukce snažil popřít, nebo alespoň vyvrátit. „Goethe má názor, že příroda nemá žádné tajemství, které by pozornému pozorovateli někde v plné nahotě nestavila před oči. Příroda dává vznik jevům, na nichž lze bezprostředně číst velikou oblast příbuzných pochodů. Jsou tu také jevy, v nichž stupňování dospělo k cíli, takže je na nich idea přímo vnímatelná. Tvůrčí duch přírody tu vystupuje na povrch věcí, což lze u hrubých materiálních jevů zachytit jen myšlením. To, co jinak může vidět jen duchovní zrak, to lze u zcela vystupňovaných jevů zřít *tělesnýma očima*. Vše smyslové je nyní také duchovní a vše duchovní také smyslové.“⁷⁰ Zde již docházíme k jádru věci, tedy pakliže je vše duchovní také smyslové a vše smyslové také duchovní, nemůže jedno být bez druhého a druhé bez toho prvního.

Navzájem spolu vytváří právě ten onen celek, ve kterém vyvstává každý jednotlivý smysl spolu s vjemem, který přechází do jednotlivé myšlenky, a navzájem se prolínají. „A proto se nemá veškerým jevům v přírodě vnucovat jedna daná forma myšlenek, nýbrž vžíváním do různých forem myšlení má být duch udržován tak živý a ohebný, jako sama příroda.“⁷¹ Jedině tak se nám vyjeví v celé své celistvosti, jediné tak příroda „je“. „Je“, čili „mluví“. „Uvažte následující slova z Goethovy *Nauky o barvách*, na které pracoval 40 let: Barvy jsou činem světla, jeho činnými a trpnými stavy. V tomto smyslu můžeme vysvětlení světla očekávat od nich. Barvy a světlo jsou sice vzájemně v užším vztahu, musíme však obé myslet jako náležející celé přírodě: vždyť ona je to celá, co se jimi chce specificky - příslušně smyslu oka - odhalovat. Právě tak se otevírá příroda celá i tým smyslům. Zavřeme-li oči, nastraží se uši, zostruje se sluch, a vše, od nejtiššího vzdechu až po nejhlasitější hluk, od nejprostšího zvuku až po nevznesenější soulad, od nejdivočejšího vášnivého řevu až poměrná slova rozumu. vše je to jen příroda, jež mluví, svou existenci,

⁷⁰ Steiner, Rudolf, *Goethův světový názor*, s. 61.

⁷¹ Tamtéž, s. 64.

svou sílu, svůj život a své vztahy odhaluje, takže slepec, jemuž je zapovězena nekonečnost viditelného, může nekonečnost živoucího uchopovat ve slyšitelném. Tak příroda mluví obrácena k různým smyslům, známým, zneuznaným i neznámým; tak mluví se sebou samou a s námi tisíce jevů.⁷²

Herder svojí esej začal tím, že příroda rezonuje, že mluví, že je to zkrátka způsob, jakým se příroda jeví - *kdyby se ocitl slepec na pustém ostrově, stejně by k němu příroda promluvila* – tak přece uzavíráme naši třetí kapitolu a stejnou analogii nacházíme i u Goetha. Pro oba velikány stojí příroda na tom nejvyšším místě ze všech míst a všichni živí tvorové společně s člověkem k ní mohou jen vzhlížet. Není tedy potřeba nad Goethem dál rozjímat, jelikož jsme tam, kde jsme být chtěli. V bodě, kde se Herder s Goethem setkává a pak jde zase každý sám svojí cestou.

⁷² Benyovszky, Ladislav, *Myšlení z hlediska celku*, s. 133.

4.0. Závěr

Hlavním cílem této práce bylo prostřednictvím analýzy *eseje O původu řeči* představit Herderovo pojetí člověka, zvířete a řeči. Komparační část této práce sloužila k hlubšímu uchopení témat, kterým se Herder nejvíce věnuje, a rovněž je zasadila do kontextu s jinými autory. Na závěr nás čeká shrnutí všech myšlenek tak, aby bylo ryze jasné, k čemu jsme došli.

První myšlenkou pojednání je, že pro Herdera příroda mluví. Tato řeč, která byla původně společná člověku i zvířeti je *řečí přírody*. Proč had syčí? Had syčí, protože syčí. Syčení je způsob, jak je jako had *slyšitelný*, jak je. Je had – syčí. Syčení je jeho *slyšitelnost*. Stejně tak je tomu i u kvetoucího citrónu v básni Goetha „*znáš onu zem, kde citrón rozkvétá, v tmě listů oranž barvu zlata má*“⁷³. Kvetení citrónu je způsob, jakým je citrón *viditelný*, jak je. Ve smyslu této viditelnosti, slyšitelnosti i hmatatelnosti, široce Herderem míněná *příroda zní*⁷⁴. Jedna věc by nebyla bez druhé. Příroda by nebyla příroda, ani had hadem, kdyby had nesýčel, citrón nekvetl a vítr ve větvích nešuměl – kdyby příroda nezněla. Tyto tóny, tyto zvuky a hlasy, ty jsou *přírodou a příroda je jimi*⁷⁵.

A právě proto, že had syčí, ale neštěká a citrón kvete, ale nešumí – jsou rozdíly v tom, jak lze v přírodě být. Tyto rozdíly jsou ve *sféře působnosti*, která je přirozeně pro každý druh jiná a je tak nevyhnutelné, aby byla pro živočišný druh bytostně určujícím elementem. Uexküllova *teorie umweltu* se Herderovo pojetí přibližuje nejvíce, jelikož vysvětluje *umwelt* jako „žitý svět jakéhokoli organického individua“⁷⁶ a říká, že „stejně jako organismus má i umwelt svou druhovou nebo skupinovou příslušnost, dědí se z generaci na generaci a má svojí individuální proměnlivost – co životní forma, to jiný žitý svět.“⁷⁷ O takových *sférách působnosti a umweltech* tedy hovoříme jako o pojítce mezi žitým světem a živou bytostí. Živá bytost se nerodí bez přidělené *sféry působnosti* a

⁷³ Báseň *Píseň milostničky* přeložena Josefem Jungmannem. Dostupné z: <http://kramerius.nkp.cz/kramerius/handle/ABA001/10653411>

⁷⁴ Herder, J.G., *Uměním k lidskosti*, s. 11.

⁷⁵ Inspirováno rukopisem, který je v současné chvíli v redakci a vyjde v roce 2022.

⁷⁶ Uexküll, Jakob von, *Umwelt: koncepce žitého světa Jakuba von Uexkülla*, s. 7.

⁷⁷ Tamtéž, s. 7.

nedochází tak možnosti svobodné volby, proto se již rodí s patřičnými tvůrčími pudy a schopnostmi a je patřičně fyzicky ustrojena. Takový člověk jako druh však není specificky zaměřen ke konání jednotlivé činnosti, nýbrž vyniká svou nesespecializovaností – nesespecializovanost činí člověka otevřeným celému světu a neváže jej tak k jedinému prostoru a jediné činnosti. To je hlavním rozdílem mezi člověkem a zvířetem. Člověk se rodí s takovou rozvolněností smyslů a tak fyzicky ustrojen, že je uvolněn do takové míry, kdy může svobodně volit jeho vlastní *sféru působnosti*. To činí člověka svobodným.

Stejně jako je člověku druhově přidělena svoboda, je mu přiděleno i vědomí. Člověk se stává vědomým ze sebe samotného, nikoliv v závislosti na něčem, co jej přesahuje. Člověk sám sebe vědomě přesahuje. Je pro něj přirozené myslet a mluvit, proto se táže a podle toho, jakou dostává odpověď, vytváří si duševní obraz světa. Tento obraz světa je však schopen ve formě myšlenek předávat dál a rezonovat tak s dalšími bytostmi. Myšlení je pro něj řeč. Tato řeč však není pouhým mechanickým výrazem toho, co se odehrává uvnitř něj nebo kolem něj, nýbrž je výrazem existenciální sebetvorby. Řeč v sobě zároveň pojí charakter sdílení, prostřednictvím kterého se všechny živé bytosti propojují a sdílí tak svojí zkušenost. Člověk vede takový dialog se světem, jež k němu promlouvá a člověk promlouvá zpátky ke světu. Tímto dialogem přesahuje sám sebe.

4.1. Seznam literatury

Primární literatura

HERDER, Johann Gottfried von. *Uměním k lidskosti: úvahy o jazyce a literatuře*. Přeložil Jan BINDER. Praha: OIKOYMENH, 2006. Knihovna novověké tradice a současnosti. ISBN 80-7298-147-1.

Sekundární literatura

ARISTOTELES. *O duši*. Třetí, rozšířené vydání. Přeložil Antonín KŘÍŽ. Praha: Rezek, 1996, 301 s. ISBN 80-901796-9-X.

ARISTOTELES. *Politika I: řecko-česky*. Přeložil Milan MRÁZ. Praha: OIKOYMENH, 1999, 159 s. Knihovna antické tradice, sv. 1. ISBN 80-86005-92-5

BENYOVSZKY, Ladislav. *Myšlení z hlediska celku* [zatím nevydáno]. Praha: Univerzita Karlova, Fakulta humanitních studií, 2022, 156 s. ISBN 978-80-7571-079-6

BLECHA, Ivan. *Filosofický slovník*. Olomouc: Nakladatelství FIN, 1995, 479 s. ISBN 80-7182-014-8.

BRUGGER, Walter. *Filosofický slovník*. Praha: Naše vojsko, 2006. ISBN 80-206-0820-6.

CORETH, Emerich. *Co je člověk?*. 2. vyd. Praha: Zvon, 1996. Studium (Zvon). ISBN 80-7113-170-9.

HERDER, Johann Gottfried von. *Vývoj lidskosti*. V Praze: Jan Laichter, 1941. Laichterova filosofická knihovna.

SOKOL, Jan. *Člověk jako osoba: filosofická antropologie*. Třetí, rozšířené vydání. Praha: Vyšehrad, 2016. Moderní myšlení. ISBN 978-80-7429-682-6.

STEINER, Rudolf. *Goethův světový názor*. Přeložil Marek KROPÁČ. Svatý Kopeček u Olomouce: Michael, 2013. ISBN 978-80-86340-46-3.

KOUBOVÁ, Alice a Karel KLEISNER. *Umwelt: koncepce žitého světa Jakoba von Uexkülla*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2006. Amfibios. ISBN 80-86818-24-1.

QUINE, W. V. *Covitosti: občasné filosofický slovník*. Praha: Mladá fronta, 2008. ISBN 978-80-204-1473-1.

KOLEKTIV AUTORŮ, *Filosofický slovník*. 2. opravené a rozšířené vydání. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 1998, 463 s. ISBN 80-7182-064-4.

Online zdroje

BATKA, Lubomír. *Epochy v životě Johanna Gottfrieda Herdera* [online]. Bratislava, 2020. Dostupné z: https://uniba.sk/fileadmin/ebf/testimonia_theologica/2007/Epochy_v_Herderovom_zivote.pdf

HORYNA, Břetislav. *Filosofie dějin nešťastného lidstva* [online]. Bratislava, 2004. Dostupné z: https://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/106794/B_Philosophica_51-2004-1_10.pdf?sequence=1

HORYNA, Břetislav. *Hamman a Herder o metakritice: příspěvek k dějinám pojmů* [online]. Bratislava, 2020. Dostupné z: <https://www.readcube.com/articles/10.31577%2Ffilozofia.2020.75.2.5>

ORLE TANTILLO, Astrida. *The Will to Create: Goethe's Philosophy of Nature* [online]. University of Pittsburgh Press, 2002. Dostupné z: <https://books.google.cz/books?id=TSVesyGAky4C&pg=PA195&dq=goethe+nature&hl=cs&sa=X&ved=2ahUKEwjN3Z6eqIn1AhWXSvEDHRU2BPs4KBD0AXoECAMQAg#v=onepage&q=goethe%20nature&f=false>

PELLERIN, Claire Thérèse. *The philosophies of history of Hegel and Herder* [online]. Saskatoon, 2005. Dostupné z: https://harvest.usask.ca/bitstream/handle/10388/etd-03292005-001222/Clare_T._Pellerin_M.A.Thesis.pdf?sequence=1&isAllowed=y

ZAMMITO, John H. Kant. *Herder, and the Birth of Anthropology* [online]. University of Chicago, 2002. Dostupné z: https://books.google.cz/books?id=ik4fIyBslCUC&printsec=frontcover&hl=cs&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

Ottův slovník naučný: illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí [online]. V Praze: J. Otto, 1909. Dostupné z: <https://pdfknihy.maxzone.eu/books/OSN/otto18.pdf>

Filosofický podcast. Rozhovor s Adamem Vostárkem o Herderovi jako filosofovi zvuku [online]. Praha, 2021. Dostupné z: <https://open.spotify.com/episode/1m8aDc7gobpIbdnDPYvQfz?si=xvUX7CjLT6mFc72GwlQm9g>